

Ярослав Ісаєвич

PRO DOMO MEA

Ця спроба власного життєпису продиктована бажанням дати читачеві певне уявлення про умови праці українських інтелігентів у добі, яка ще дуже мало висвітлена в нашій мемуаристиці. Вважаю також моральним обов'язком щиро подякувати тим, хто сприяв мені в науковій діяльності і в багатьох випадках визначив її характер.

Годиться почати цю розповідь із спогадів про дитинство. Народився я і провів перші вісім років життя у селі Вербі, поруч з однойменним містечком Дубенського повіту, в тій частині Волині, котру тепер стали називати Рівненщиною. Колись у цьому селі був священником мій дід, отець Григорій Ісаєвич, а пізніше тут довелося господарювати на успадкованій від нього двогектарній ділянці моєму батькові – Дмитрові. Свого часу він був політичним діячем Української Центральної Ради і дипломатом Української Народної Республіки, але про це в роки дитинства мені не розповідали. Мати – Наталя Чабан, походила з Галичини; її батьки, Андрій Чабан і Марія з Яблонських, – з передмістя Ланів Долишніх в м. Стрию. Першими моїми вихователями були батько, мати і батькова сестра Олександра, наприкінці позаминулого сторіччя перша вчителька у Вербі, а в роки Другої світової війни – організаторка, разом з моїми батьками у їхній хаті на “Застав’ї другому” (колишня назва цієї вулиці, на якій була наша садиба, – урочище За Корчмою), приватної школи, яка для навколишніх дітей заміняла офіційну, коли та була зайнята німецьким військом. Запамяталися розповіді батька зимовими вечорами коло вогню, що палахкотів у грубці, про козацькі звичаї бурсаків у Крем’янці, а пізніше, коли я став старшим, про інтелектуальні інтереси студентів Волинської духовної семінарії в Житомирі та Петербурзької політехніки і про Українську студентську громаду в Петербурзі. Мама розповідала, як мріяв стати ученим її брат Михайло, згодом січовий стрілець і вояк УГА.

Найближчими приятелями батьків були священник Павло Міцевич, його дружина Леоніда, їхні діти Настя, Маруся, Людмила, Євген, Іван. У дитячій пам’яті збереглися образи цих добрих і шляхетних людей. Менше я пригадую старшого із синів – Євгена, з яким пощастило зустрітися вже в останні роки. Зате трохи пам’ятаю директора Вербівської школи Павла Гайового; багато років пізніше я довідався від патріарха Мстислава, що колись разом з ним, молодим тоді Степаном Скрипником, Гайовий був ад’ютантом при штабі Головного отамана Симона Петлюри.

Саме завдяки батькам і їх нечисленним друзям я зміг хоч трохи пізнати ментальність інтелігентів їхнього покоління, людей обов’язку і честі, непримирених до цинічного кар’єризму і хабарництва. Мені потім доводилося зустрічатися з колегами батька – Михайлом Остаповичем, його співпрацівником у Центральній Раді, пізніше вчителем на Закарпатті і на Львівщині, Олександром Луцкевичем з

Крем'янця. У студентські роки мріяв він про те, як вчителюватиме і підніматиме освітній рівень і національну свідомість народу, але пізніше мусив стати водієм таксі у Парижі, а ще пізніше – опалювачем у Крем'янецькому вчительському інституті. У Стрию колегою батька став журналіст зі Львова Михайло Воробець, колишній співпрацівник газети “Народна справа”. Це були люди в повному значенні слова порядні.

У збудованій батьком хаті у Вербі була досить велика бібліотека, а в ній – книжки, врятовані ним із шопи, куди звалили фонди районної бібліотеки, і стародруки, вивезені більшовицькою владою з бібліотеки графів Люба-Радзиминських у сусідньому селі Берг. Коли тато і мама у січні 1944 р. переїхали у Стрий до хати маминих батьків (на той час жила лише бабуня Марія), то книжок вони не змогли взяти з собою. Але, на мою велику радість, Альфред Козак, колишній видавець газети “Стрийська думка” (брат митця Едварда Козака, відомого як Еко), виїжджаючи на еміграцію, залишив їм на збереження свою цінну збірку. Серед тих книжок, які я пильно студіював, починаючи з дитячих років, були і “Лис Микита” з незрівнянними ілюстраціями того ж Ека, і три томи коломийської “Української загальної енциклопедії”, і ляйпцігське видання творів Шевченка з передмовою Богдана Лепкого, і варшавська повна збірка творів Шевченка, у якій коментарі давали змогу глянути на тексти інакше, ніж це пояснювалося у тодішніх шкільних підручниках.

У Стрию тоді було багато поляків, зокрема квартирувала у батьків польська родина Мулінських. Пригадую розповіді мами, як перед війною у хаті її батьків мешкали дуже симпатичні панство Калітинські. Але, додавала мама, “такі інтелегентні люди”, а не хотіли, щоб я, трирічний хлопчик, говорив з їхньою Люцею по-українськи, бо вона, мовляв, псує собі акцент. Зі справ міжнародних згадується ще й таке. На початку 1944 р. у Стрию досить часто оголошувалися страти і вішали заложників. Бачу, – як сьогодні, надруковані трьома мовами – німецькою, українською і польською, списки взятих у заложники або розстріляних, де вказувалося рік народження, місце затримання і національність. І дуже добре пам'ятаю, як питав маму: “Чому національність завжди – “українець”, чому не розстрілюють когось іншого?” Тепер розумію, що це були репресії за випадки, що діялися на селі, а села в тому районі були майже суцільно українськими. Так окупаційна влада намагалася залякати тих, хто становив більшість населення краю. У цьому контексті пригадую розповіді батьків про те, що там, де більшістю були українці, діяла польська поліція, а там, де більшість була польська, німецькі нацисти воліли використовувати українську поліцію. Згадую також часті розповіді про розстріли тих, хто переховував євреїв. А перед відступом німців чоловіки ховалися по криївках, бо йшли чутки про “лапанки” людей для копання ровів. Говорили, що коли ці рови будуть зигзагами – то це для траншей, а якщо прямими, то туди мають скидати трупи розстріляних. Тяжкий сопух було чути, коли проходили ми коло тюрми в центрі міста; тато казав, що там розкладаються тіла вбитих.

Навчався я спершу вдома, і тільки восени 1944 р. пішов відразу до третього класу (в якому вчителькою була моя мама) тодішньої школи № 1, в старенькому будинку початкової школи на Львівській вулиці (пізніше названій вулицею Хмельницького), навпроти “ланської” церкви Благовіщення. У четвертому класі я ходив уже до школи № 2 (в будинку колишньої німецької школи на вул. Новій). “Класоводом” четвертого

класу була пані Скобельська, а у п'ятому-шостому класах серед моїх вчителів були біолог Марфа Демченко (яка мала неприємності за те, що, хоч "східнячка", посилала дітей до української школи), Ірена Стеник (яку незабаром вивезли на Сибір). Коли я вчився у IV класі, десятикласників нашої школи заарештували за участь у підпільній організації і судили дуже суворо. Пригадую летючку на цигарковому папері між дошками шопи на шкільному подвір'ї та іншу, вивішену на брамі церковного подвір'я в підміському селі Добрянах на Великдень 1947 р., із словами; "Смерть зрадникам і сексотам". Згадується і атмосфера страху перед арештом і вивозами саме в 1947 р., коли ці вивози були масовими. Депортували дуже багатьох з наших знайомих, в тому числі двох сусідок – сестер Юльцю і Маринцю, начебто за те, що переховували партизан. Усі тоді казали, що вивози були часто і "для цифри": як не застали когось вдома, то вивозили сусіда, навіть якщо його не було у списках. Десь скоро після вступу до Стрії Червоної Армії школярів збиралися посилати на прилюдну страту "бандерівців", але все ж схаменулися в останню хвилину і сказали, що учнів молодших класів вести туди не треба.

Із сьомого класу я вчився в школі № 5 на Дрогобицькій вулиці і, знову ж таки, коли я був у 8-му класі, майже весь десятий клас опинився в арешті. З учителів п'ятої школи хочу назвати чудового педагога і науковця-математика Василя Стасюка (перед тим – директора Бережанської гімназії), колишніх гімназійних професорів у Стрию Теодора Романишина і Михайла Тимчія. Із "східняків" згадую директора школи Миколу Гунявого, класного керівника Михайла Огнівенка. З перспективи часу розумію, що у тодішніх складних умовах вони намагалися бути справжніми учителями, а не примітивними пропагандистами, як деякі інші.

Золота медаль дала мені змогу без екзаменів вступити на перший курс історичного факультету Львівського університету. Університет був якимсь складним конгломератом того, що можна було назвати пережитком колишньої освітньої системи та залишками колишнього старогалицького суспільства, з виявами неучтва – або нахабно-агресивного, або симпатичного і щирого, але тим не менш примітивного. Народжувалося в деяких галузях щось нове, в інших галузях давні досягнення втрачалися, як виявилось, дуже надовго.

Аж до смерті Сталіна проводилися загальнофакультетські комсомольські збори, на яких виключали з комсомолу, а значить і з університету, тих, хто, мовляв, приховав біографічні дані – відомості про своїх батьків. Говорилося так: "Товариш Сталін каже, що діти за батьків не відповідають, отже, ми тебе виключаємо не за те, що робив твій батько, а за те, що ти обдурював товаришів". Але всі знали, що, якби сказав правду, то до університету не прийняли б. Мою однокурсницю Польову виключили за те, що вона подала в біографії, начебто походить із Західної Волині, з села, куди вони з мамою повернулися в час окупації. Насправді ж вона народилася в СРСР, куди її батько перейшов через кордон як прибічник комунізму, і був там знищений. Пригадую також, як одну із студенток, єврейку, звільняли за те, що її родина отримувала допомогу від "американської шпигунської організації "Джойнт". Після смерті Сталіна були виставлені почесні цілодобові варти із студентів біля його портретів, і от одного мого колегу мали "слухати" на комітеті комсомолу за те, що фотографував дівчат у цій варті і начебто сміявся чи усміхався. Проте вже

наближалася зміна політики, тому скоро надійшла команда, щоб всі такі і подібні справи, – а це був непоодинокий випадок, – припинити.

Щодо змісту і форм навчання перший університетський рік був для мене розчаруванням. Надто мало уваги приділялося таким предметам, як археологія чи історія античності, надто багато – історії Російської комуністичної партії, а для праці в науковому гуртку пропонувалися такі теми, як, наприклад, “Товариш Сталін про злочини американського імперіалізму”. Керівником моєї курсової роботи, про змову Катиліни, був Іван Іванович Вейцківський. Звичайно, вона була написана ще по дитячому, але вважаю її науковою, бо намагався робити власні висновки з дуже суперечливих джерел. Аналізував, зокрема, в латинському оригіналі знамениту 1-у промову Ціцерона проти Катиліни. Вона починалась словами, які колись пам’ятали всі гімназисти: “Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?” Трохи шкода, що я не став античником, але ця галузь не могла розвиватися з багатьох причин, в тому числі через відсутність нової наукової літератури.

Цікавішими студії стали з другого курсу, коли я записався на спеціалізацію при кафедрі історії південних та західних слов’ян. Керівником тут був чудовий лектор і талановитий учений Дмитро Леонідович Похилевич. З ентузіазмом я взявся до праці в науковому гуртку, де познайомився з головою студентського наукового товариства Ярославом Мельничуком, пізнішим моїм близьким приятелем. Професор Похилевич запропонував опрацювати реферат про так званих “люзних” людей в XVI–XVIII ст., і, збираючи до неї матеріали, я вперше став працювати у відділі рукописів академічної бібліотеки. А під керівництвом доцента Ярослава Кіся довелось написати дипломну роботу про місто Дрогобич в XVI–XVIII ст., побудовану, в основному, на архівних джерелах. Головним було те, що праця в затишній читальні відділу рукописів академічної бібліотеки давала змогу зачитуватися томами “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”. Всі вони стояли під руками, крім одного, де була, як я довідався згодом, стаття Симона Петлюри. Лише набагато пізніше, в так звану брежнєвську добу, всі томи “Записок”, що вийшли після 1918 року, замкнено у спецфонді. У читальні академічної бібліотеки на вулиці, що має нині назву Винниченка, я пізніше переглядав том за томом усі числа записок часопису “Киевская старина”. Література, прочитана при підготовці дипломної роботи, допомагала знайомитися з тією спадщиною української історичної науки, яка замовчувалася в лекційних курсах. Про наукове життя нашої діаспори можна було довідуватися лише з пересилань радіо “Свобода” (спочатку воно називалося “Визволення”), “Голосу Америки” та інших заглушуваних радіостанцій, пильним слухачем яких я був ще як старшокласник.

Десять років 1956 або 1957, мене, тоді студента останнього курсу університету, працівник академічного Інституту суспільних наук Володимир Грабовецький привів до директора цього Інституту, легендарного професора Івана Крип’якевича. Його книжечка “Мала історія України”, підписана ініціалами І. К., була знайома мені ще з раннього дитинства. Хоч завдяки професорові Похилевичу мене залишили на кафедрі історії слов’ян на посаді лаборанта, з березня 1958 р. я, на запрошення професора Крип’якевича, перейшов до керованого ним Інституту, а своє лаборантське місце передав Миколі Крикуну – теж стріянині, моєму одношкільникові й по університету однокурсникові. У відділі історії України Інституту суспільних

наук, яким завідував спочатку сам професор Крип'якевич, а пізніше Михайло Івасюта, мене зустріли надзвичайно доброзичливо. З вдячністю і ностальгією згадую тодішні засідання, якими керував Іван Петрович, розмови зі старшими колегами – Григорієм Ковальчаком, Миколою Кравцем, Феодосієм Стеблієм, Юрієм Сливкою, розповіді про давні часи Володимира Огоновського і Степана Білецького, пізніше також Володимира Бориса і Степана Трусевича. Прийшовши до відділу зовсім молодого людиною, я не міг знати, хоч і мусив здогадуватися, про закулісну сторону тодішнього життя. Назагал було відомо, що нема установи без донощиків, так званих “сексотів”, хоч не могло бути певності, хто до них належав. В усякому разі, мені пощастило, що в найближчому оточенні зібралися люди доброзичливі, беззастережні патріоти України, які намагалися рятувати традиції вільної науки тією мірою, якою це можна було робити в тих умовах.

Нема змоги зупинитися тут на зигзагах політики тодішніх правителів щодо української нації, які виявлялися у змінах ставлення до нашої культури і до українознавчих студій. По смерті Сталіна хвилі чергових послаблень, які будили великі надії, завершилися контрнаступом антиукраїнських сил, який, проте, не зміг до кінця припинити розвиток творчої наукової думки, хоч досить успішно будував мур між наукою і широкими колами читачів. Тиражі наукових видань були мінімальними, гуманітарних наукових журналів до 1957 р. зовсім не було, пізніше лише деякі з них намагалися вести хоч трохи самостійну політику. Тому хочеться з особливою вдячністю згадати часопис “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління” (пізніша назва – “Архіви України”) тих років, коли редактором був Іван Бутич. Під значно більшим контролем залишався “Український історичний журнал”, і його редакторів Федорові Шевченкові дуже дозовано вдавалося публікувати такі історичні матеріали, які не зводилися до офіційної пропаганди. Але й він намагався це робити, коли такі матеріали надходили до журналу.

Ще пишучи дипломну роботу, я звернув увагу на постать Юрія Дрогобича, якому присвятив пізніше статтю й белетризовану біографію; введених до неї на вимогу редактора (С. Плачинди) вигаданих персонажів деякі пізніші автори сприйняли за історичних осіб. Вдалося отримати при сприянні професора Крип'якевича мікрофільми праць Юрія – друкованого трактату і кількох рукописних. Незабаром І. Крип'якевич доручив мені зайнятися історією Львівського братства. Видати її книжкою допоміг тодішній академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук України О. Гуржій. Правда, “щоб тема не звучала локально”, наполіг, що монографія має бути присвячена не одному лише Львівському братству, а братствам усієї України. Переробку треба було зробити поспішно, і цим пояснюється певна непропорційність між розділами книги.

На прикладі монографії про братства видно, які перепони мусила подолати українська книжка, щоб дійти до читачів. Тодішня цензура, так званий “головліт” (якщо у Львові, то це був “обліт”) спершу знайомилася з машинописом і ставила на ньому штамп “до набору”. Друкувався тираж після резолюції на коректурному відбитку “до друку”, але тільки після перегляду цензором сигнального примірника можна було отримати резолюцію “у світ” – дозвіл на розповсюдження. Сталося так, що коли в 1965 р. були надруковані всі 2600 примірників книжки “Братства і їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.”, у “Держкомпресі”

(міністерстві, відповідальному за видавничу справу) книга викликала певні підозри і була дозволена до розповсюдження лише завдяки тому, що її дуже позитивно оцінила історик Олена Компан – книжку їй дали на так звану закриту рецензію. У ній Олена Станіславівна широко використала цитати, вміщені на початку і в кінці книжки, щоб приспати пильність цензорів і довести, що вона написана не зі “шкідливих” позицій.

На “Братства” з’явилося кілька схвальних відгуків. Іван Петрович Крип’якевич, на загал дуже скупий на похвали, сказав: “Мої сини вашими “Братствами” зачитуються”. Це був час так званої “відлиги”, і письменники, літературознавці, критики, частина істориків з радістю сприйняли саму появу книжки, де позитивно оцінювався релігійно-національний рух: адже ще донедавна все це замовчувалося або оголошувалося “реакційним”. В українських журналах і у “Літературній Україні” рецензенти схвалювали книжку саме за її патріотичну спрямованість. Якщо ж ідеться про наукові узагальнення, то і позитивні сторони книжки, і її недоліки були ґрунтовно проаналізовані в рецензіях, що вийшли за кордоном. Це рецензійна стаття відомого польського історика Юліуша Бардаха у авторитетному часописі “Kwartalnik Historyczny” і обширна аналітична рецензія молодого тоді докторанта Українського Наукового Інституту Гарвардського університету Любомира Гайди у англomовному часописі “Recenzija”, спеціально заснованому для інформування західних учених про ті праці, які на думку наших, тоді недосяжно далеких, колег і однодумців, були гідними популяризації. Я вдячний колезі Гайді і за загальну оцінку, і за слушні зауваження, і за закиди щодо формулювань, продиктованих марксистською ідеологією, оскільки такі закиди мене рятували від можливого звинувачення, що книга служить, мовляв, “ідеологічним ворогам”. Так само доброзичливою і позитивною була висококваліфікована рецензія іншого гарвардця – Франка Сисина, нині відомого вченого, на мою книгу “Джерела з історії української культури XVI–XVIII ст.” Врешті, тодішній бібліотекар Гарвардського Українського Наукового Інституту Едвард Касинець написав оглядову статтю про мої книгознавчі праці.

Книгознавцем, треба сказати, я став трохи випадково. Колега-біолог повідомив, що в церкві його села Білки Шляхетської є старі книги. І справді, серед них я виявив львівського “Апостола” 1574 року, привезеного після війни українцями-переселенцями із села Залісся – нині передмістя міста Ряшева (Жешова). Опис цього примірника з цікавим записом 1605 року, що його вдалося прочитати в інфрачервоних проміннях, став, власне, початком моїх студій над стародруками і, зокрема, над життям і діяльністю Івана Федорова. Тема виявилася не тільки цікавою, але й – що тут гріха таїти – вигідною з практичної точки зору. Офіційні чинники вважали за необхідне популяризувати діяльність Федорова з наміром використовувати це як доказ російського впливу на українську культуру. Отже, книжки про “першодрукаря” вдалося видати порівняно легше, ніж інші, хоч бували й такі цензори та партійні керівники, які вважали також і цю тематику “відірваною від життя” і “далекою від питань соціалістичного будівництва”.

Знайомство з виданнями Івана Федорова і документами про нього (один з невідомих раніше актів мені вдалося знайти згодом у Любліні) переконало, що “друкар-москвитин” справді був визначною людиною, а з другого боку, що його

діяльність була можлива тільки завдяки середовищу, яке формувалося в умовах тодішнього національного відродження. Івана Федорова, якого на Україні знали як Федоровича і навіть Хведоровича, росіяни ще з царських часів найменували “першодрукарем”. Натомість я у книжках про нього перший розділ присвячував його попередникам, яких теж називав першодрукарями. Це – Швайопольт Фіоль – видавець перших книг для України, перший український автор друкованої книги Юрій Дрогобич, білоруський першодрукар Франциск Скорина, заслужений і для України*. Таким чином, не применшуючи реальних заслуг Івана Федорова, вдалося показати його саме як продовжувача справи цих визначних освітніх діячів. Не обмежуючись постаттю Івана Федорова, я писав і про те, що було перед ним і після нього. Інша річ, що про пізнішу добу друкарства довгий час було майже неможливо опублікувати книжку в Україні, і тому стала доречною пропозиція московського видавництва “Книга” про видання російською мовою тому “Спадкоємці першодрукаря”. Ця назва не повинна вводити в оману. Йшлося, по суті, про нарис історії українського друкарства від початків до середини XVII ст. на тлі розвитку освіти і культури в Україні і з врахуванням загальноєвропейського контексту.

Історію українського книговидання я обрав і темою своєї докторської дисертації. Коли робота над нею була близькою до завершення, у стрийській районній газеті “Будівник комунізму” (1971 р., 6 січня) з’явилася стаття про мого батька. Автор її не заощадив для людини, якій ішов тоді 82-ий рік, брутальних політичних звинувачень за політичну і культурну діяльність півстоліття перед тим, діяльність, додаймо, яка органічно впливала з властивих батькові і людям його покоління почуттів обов’язку перед рідним народом, бажання чесно йому служити. Дуже пощастило нашій родині, що про батькове минуле кагебісти, за завданням яких було написано цей текст, довідалися не в період розстрілів і масових арештів, а в час відносного “послаблення”. Але й тоді не посоромилися залякувати стару хвору людину, вимагати публічного покаяння за нездійснені ним злочини...

У той прикрий час, коли цькували, по суті, всю нашу родину, опорою для мене були дружина Ольга (з дому Сахнюк) і її мати Неоніла (з дому Сидоренко). З вдячністю хочу тут підкреслити як їхню моральну підтримку, так і технічну допомогу в роботі над дисертаційною працею. Прагну також відзначити, що в Інституті суспільних наук поява такої статті, яку всі вважали спрямованою не тільки проти батька, але, насамперед, проти мене, викликала серед більшості співробітників співчуття, бажання солідаризуватися зі мною. А люди, які були знайомі з батьком, нерідко говорили: “Ми не знали про минуле вашого батька, але коли довідалися, ким він був, ще більше стали його поважати”.

Поява статті спричинилася до того, що захист дисертації був надовго відкладений і відбувся в Москві. Можливість дещо ліберальнішої політики в столиці імперії була в інтересах тодішньої системи, яка прагнула створити ілюзію, що “центральна” влада справедливіша, ніж її київські підлеглі. Якщо місцеві партійні органи у Львові і у Києві вважали обов’язком бити поклони перед “старшим братом” і намагалися

* До речі, зроблений в Тесдугові на Волині перепис Апостола Скорини виявив свого часу мій дід Григорій Ісаєвич на церковній дзвіниці у Вербі.

звести до мінімуму ту частину наукових праць, яка не була деформована під впливом партійних завдань, то вільнішою була атмосфера в московських інститутах, зокрема в Інституті слов'янознавства Академії наук СРСР, де партійний диктат теж діяв, але, в силу різних причин, був більш делікатним. Тут мали певні можливості для праці і публікування такі вчені, як професор Володимир Королук, його учні Олександр Рогов, Борис Флоря, Лев Заборовський та інші. Я вдячний їм, а також і глибокому знавцеві кирилических стародруків Євгенові Немировському, як і Миколі Сахарову (родичеві академіка-правозахисника, фактичному редакторові збірників "Книга: Исследования и материалы"), за сприяння в друкуванні статей, запрошення на конференції і симпозиуми, полегшення контактів з іноземними вченими. Звичайно, цим людям важко було уявити всю складність ситуації в Україні. Все ж, вони намагалися бути справедливими, а деякі з них, на відміну від офіційної пропаганди, визнавали за українською культурою таке саме право на вільний розвиток, як і за культурою інших народів.

Важливе значення для мене мала також можливість виїздів до Польщі, де випала нагода ознайомитися з новими західними працями з питань методології гуманітарних наук, гортати в читальні варшавської Національної бібліотеки томи "Енциклопедії українознавства", вільно читати ті українські діаспорні видання, які доходили до Варшави, Кракова чи Вроцлава. Великою радістю була можливість працювати над архівом греко-католицького єпископства в Перемишлі, збіркою рукописів єпископства, перевезеною на той час до Варшави, над архівними матеріалами Холмського православного (пізніше греко-католицького) єпископства у Люблінському архіві. У Варшаві мав змогу зустрічатися з рідною тетою (так в Галичині, принаймні в містах, називали тітку), черницею Амалією, настоятелькою в післявоєнні роки всіх сестер-служебниць Польщі, що жила в монастирі на вулиці Медовій, організованому під її керівництвом¹.

Докторську дисертацію врешті було захищено 1978 року в Московському університеті. На захисті виступали, зокрема, офіційний опонент, згадуваний вже професор Євген Немировський і визначний білоруський історик, патріот своєї нації Микола Улащик. Незабутній Микола Миколайович не раз з великою відвертістю розповідав про білорусько-українську взаємодопомогу в 20-х роках, про свої зустрічі з українськими діячами і колишніми повстанцями в тюрмах та на засланні. Він не шкодував зусиль для поживлення білорусько-української співпраці, яку вважав необхідною для національного пробудження обох народів.

У додатку до моєї дисертації містилася бібліографія, по змозі вичерпна, видань різними мовами (українською, церковнослов'янською, латинською, польською), надрукованих на українських землях до 1648 р., укладена як шляхом вивчення примірників, так і на підставі надійних писемних згадок про книги. Професор Яким Запаско, який вже мав зібрані матеріали про орнаментику та ілюстрації кирилических стародруків, виступив ініціатором підготовки спільно з ним повного ілюстрованого каталога українських видань XVI–XVIII ст. Так був започаткований тритомовий

¹ Див: Я. Гриців [мій псевдонім]. Сестра Амалія Чабан // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Львів, 1996. Вип. 1. С. 349-351.

каталог “Пам’ятки книжкового мистецтва”, видання якого і гарне художнє оформлення (автором його був талановитий графік Володимир Юрчишин) є заслугою видавництва “Світ” при Львівському університеті. Професорові Запаскові належать бібліографічний опис кириличних видань, характеристика їх художнього оформлення і добір репродукцій з кириличних друків; на мене припало розкриття змісту більшості видань; опис видань латинського шрифту і добір ілюстрацій із них. Значну допомогу в праці над каталогом надали лаборант відділу історії України Інституту суспільних наук Марія Хомишин, яка багато разів на машинці передруковувала дуже складні тексти, і редактор видавництва “Світ” Галина Луцак, яка не шкодувала праці для звірки з оригіналами, вдосконалення побудови статей опису.

Мені дуже пощастило, що у 1958–1967 рр. я жив як квартирант Петра Миколайовича Марка у його однокімнатному помешканні на вулиці Сербській. Перемишляк, родом із села Валяви над Сяном, він не мав формальної освіти і працював доглядачем-черговим в залах Львівського історичного музею. Але за знаннями, за високим почуттям морального обов’язку та вмінням тверезо оцінити ситуацію – це була людина унікальна. Оглядаючись на коло своїх знайомих, я чи не найбільше схилиюся саме перед такими людьми, як Петро Марко чи як високоталановитий бібліограф і книгознавець Федір Пилипович Максименко, – людина, до кінця віддана творенню української національної бібліографії. Багато про передвоєнне львівське середовище, атмосферу в довоєнній Галичині я і мої колеги довідувалися від фотомитця Юрія Дороша, краєзнавця і архівіста-музейника, хоч за освітою інженера, Йосипа Гронського, від фотографа з села Ціневи (перейменованого чомусь на Ценяву) Ярослава Ковалюка, чарівної людини, справжнього митця за вдачею.

Року 1973, коли почалася організація Українського Наукового Інституту Гарвардського університету, до мене надійшло запрошення за підписом президента університету Дерекка Бока прибути до Гарварду з родиною на один академічний рік. Ні я, ні інші науковці, які отримали подібні запрошення, не могли й мріяти про дозвіл виїхати, хоч такі поїздки в цей час вже були можливі з Польщі. Більше того, сам факт, що саме нам надіслано запрошення, викликало підозру до запрошених.

Ініціатива запрошень виходила від професора Омеляна Пріцака, засновника і потім довголітнього директора Українського Наукового Інституту при Гарварді. Але можливість виїзду за межі радянського блоку з’явилася тільки в роки так званої перебудови. 1986 року на симпозіум “Іван Франко і світова культура”, де я був науковим секретарем оргкомітету, прибуло кілька вчених із країн Заходу. По суті, тоді ми вперше мали змогу з ними більш-менш вільно спілкуватися, хоч усвідомлювали можливість підслуховування і доносів. На симпозіумі був і професор літератури Гарвардського університету Григорій Грабович, на той час декан слов’янського відділу. Він і сказав про можливість нового запрошення прибути у славнозвісний Гарвард – найстарший університет Америки, ровесник Києво-Могилянської Академії. Наступного року на конференції у Москві до Тисячоліття хрещення Київської Русі я познайомився з відомим американським вченим Джеймсом Біллінгтоном, і він, мабуть за порадою Едварда Касинця, запросив мене на конференцію з нагоди Тисячоліття, що її готувала Бібліотека Конгресу США. Якраз в цей час передбачалося, що Біллінгтон буде американським послом у Москві, з ним дуже рахувалися, і це, мабуть, посприяло тому, що

мені було дозволено виїхати у травні 1988 р. на конференцію у Вашингтон, а після конференції залишитися для викладання у Гарвардському університеті. Читав я там два курси: історію Галицько-Волинського князівства та історію раннього друкарства слов'янських народів. Цей другий курс, крім студентів і докторантів, слухали і окремі працівники славнозвісної Гарвардської університетської бібліотеки. Так розпочалася моя співпраця з Українським Науковим Інститутом Гарвардського університету, з його директором Омеляном Пріцаком та віце-директором, президентом Міжнародної асоціації візантиністів Ігорем Шевченком, із згадуваним професором Григорієм Грабовичем. Перебування в Гарвардському українському Інституті дозволило ознайомитися з недоступною мені раніше науковою літературою. З вдячністю згадую доброзичливість названих і неназваних тут колег з тодішнього складу Інституту, насамперед Франка Сисина, Юрія Гайди, Віктора Остапчука, Юрія Гаєцького, а також всебічне сприяння Фонду Катедр Українознавства в особі його директора Романа Процика. Керівники Інституту запросили мене навесні 1989 р. на установчу конференцію Міжнародної асоціації українців у Геркуланумі біля Неаполя. Пізніше мені довелося бути головою Національного оргкомітету Другого Міжнародного конгресу українців (Львів 1993 р.) і головою оргкомітету Третього Міжнародного конгресу (Харків, 1996 р.). Як президент Міжнародної асоціації українців, обраний на цю посаду 1993 р., я мав змогу співпрацювати з рядом національних асоціацій українців, в тому числі з австралійською, японською та іншими. Навесні 1990 р. завдяки професорові Ярославів Пеленському довелося взяти участь у конференції істориків України, Білорусії, Польщі та Литви у Римі, яка стала передумовою нового рівня контактів з істориками цих країн. Хочу відзначити, зокрема, плідну співпрацю з Інститутом Центрально-Східної Європи у Любліні і його директором професором Єжи Ключовським. До створеної з його ініціативи Федерації Інститутів Центрально-Східної Європи увійшов і заснований мною та моїми колегами у Львові Інститут Центрально-Східної Європи. Федерація стала ініціатором багатьох наукових форумів, сприяла ширшому залученню України до міжнародної наукової співпраці. Врешті, у серпні 1995 р. я, разом з професором О. Пріцаком, мав честь репрезентувати Україну на XVIII Міжнародному конгресі історичних наук у Монреалі і представити там подання про прийняття Українського національного комітету істориків до Міжнародного Комітету Історичних Наук.

Як директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (так на бажання працівників став з 1993 р. називатися Інститут суспільних наук) мушу займатися, крім наукових, також організаційними питаннями. Серед них – комп'ютеризація інституту, отримання при допомозі Фонду Катедр Українознавства апаратури для утворення баз даних про українські рукописи і стародруки та для налагодження власної видавничої діяльності інституту. Унікальність нашого інституту полягає в тому, що він інтегрує зусилля гуманітаріїв різних фахів: істориків, мовознавців, літературознавців, дослідників образотворчого мистецтва й музики. Тому, коли відділ історії середніх віків писав 2-й том “Історії української культури”, то ми не мушили запрошувати фахівців з інших установ. З інших наших тем назву лише ті, які мають комплексний, міждисциплінарний характер. Це, зокрема, праця відділу історії середніх віків про Галицько-Волинське князівство. Відділ нової історії є координатором досліджень істориків, філологів і культурологів, присвячених добі

Маркіяна Шашкевича, його однодумців і послідовників в загальноукраїнському і європейському контексті. З праць відділу новітньої історії перелічу лише деякі теми: “Історія Союзу Визволення України”, “Польсько-українська війна 1918–1919 рр.”, “Трагічне протистояння 1938–1947 рр. на Холмщині і Волині”, “Депортація українців із земель, що відійшли до Польщі і поляків з України”. Враховуючи здобутий нами досвід, Президія НАН України ухвалила створити в нашому інституті сектор українсько-польських взаємин, а мені доручено очолити загальноакадемічну Комісію з цього питання. Новітня історія дуже актуальна, але дуже актуальна і давня історія, яку вивчає відділ археології. Їхні дослідження відомі в світі, в експедиціях беруть участь вчені з Польщі, Франції, Бельгії та інших країн. Без бюджетного фінансування створено археологічний музей, де на сучасному рівні експонуються унікальні пам’ятки, починаючи з раннього палеоліту до середньовіччя. Мовознавці Інституту готують праці, які будуть корисні не лише для лінгвістів, але й для істориків та культурологів – “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.”, щорічник “Діалектологічні студії”. У відділі української літератури вийшли блискучі роботи про українських письменників другої половини XIX і XX ст.

Між співробітниками нашого Інституту, звичайно, є і певні методологічні суперечності. Зазначу тут лише побіжно, що в дослідженнях представників різних поколінь можна знайти ознаки народництва, поєданого з позитивізмом, неоромантизму державницького спрямування і навіть постмодернізму. Теоретично осмислених дискусій між ними, на жаль, немає, і різниці, які є принциповими, часом не усвідомлюються.

Багато складних і невирішених завдань стоять сьогодні перед науковцями України в галузі гуманітарних наук. Серед них – підвищення теоретичного рівня філології, історії, мистецтвознавства, інтеграція цих наук, розгортання міждисциплінарних досліджень. При цьому дуже важливо, щоб інтеграція із світовою наукою не зводилася до запозичення нами чужих досягнень, а ставала умовою розквіту власної творчої думки. Приємно бачити, що нині дедалі більше стає молодих науковців, які мають всі умови, щоб активно взятися за вирішення цієї справи.

Ті покоління українців, які мріяли про свою незалежну державу, сподівалися, що настане зовсім новий світ, вільний від того, що затруювало нам життя, від всього того, вину за що ми нерідко були схильні звалювати головно на зовнішні обставини. А звідси і розчарування, коли виявилось, що і в самостійній Україні люди не стали ангелами, що навіть дехто з тих, які гідно поводитися в минулому, втратили порядність саме тоді, коли вона чи не найбільше потрібна. Для мене це розчарування не було таким великим, як для декого. Я вже знав чимало спогадів про українську революцію з її складним переплетінням героїки і трагізму, велике враження на мене справив свого часу роман польського письменника Стефана Жеромського “Провесінь”: його героєві Цезарію Бариці було важко зрозуміти, чому в незалежній Польщі люди не є істотно кращими, ніж в добу іноземної неволі. Було ясно, що, коли йдеться про Україну, розчарування має бути ще більшим, оскільки вона прийшла до незалежності набагато більш сплюндрованою і матеріально, і духовно, ніж Польща. Як не парадоксально, в добу безнадії, коли шансів на поліпшення ситуації не було видно, люди частіше бували більш оптимістичними, готовими до

праці наперекір майже безнадійним обставинам. І навпаки, коли з'явилися підстави для певності, що наполеглива праця в ім'я вселюдських і національних ідеалів мусить дати позитивні наслідки, нас затрують песимізм, недооцінка власних сил і можливостей. Хтось, може і навмисне, намагається так розладнати діяльність держави і суспільства, щоб посилювати почуття зневіри, гальмувати рух до мети, яку поставили попередні покоління діячів українського відродження. А за цим іде девальвація традиційних цінностей, напевне, також і тому, що високими словами жонглюють часто ті, чий діла зовсім не підтверджують щирість їхніх заяв. Думається, однак, що слова "Прологу" Франкового "Мойсея", які додавали нам впевненості в давні роки, не втратили актуальності й тепер.

Багато з того, що бачимо в Україні, не є її специфікою. Чимало явищ, пов'язаних з кризою старої системи цінностей, переживає весь світ чи значна його частина. Але в Україні нас це особливо хвилює, тому що напрям дальшого розвитку ще не цілком ясний, і можна боятися, що хибний крок сьогодні загальмує рух вперед, який, всупереч песимістам, очікуваний і можливий.

Тут не було моїм завданням дати розгорнуту характеристику доби, але хочеться сподіватися, що ці нотатки про деякі аспекти освіти, яку могли здобути історики в Україні, і про обставини їхньої праці можуть допомогти краще оцінювати тексти, написані колись, з перспективи тодішньої, а не теперішньої. На кожного, хто працював тоді у ділянці гуманітарних наук, спадала велика відповідальність перед суспільством, не менша вона і тепер. Дуже хотілося б вірити, що і в наш час збережуть значення принаймні деякі з праць, які писалися в цілком інших умовах, – але ж, в остаточному підсумку, – в ім'я ідеалів, актуальних і нині.